

e-ISSN: 2630-6417

International Journal of Social,
Humanities and Administrative
Sciences (JOSHAS JOURNAL)

Vol: 8 Issue: 59
Year: 2022 December
Pp: 1779-1788

Arrival
12 September 2022
Published
31 December 2022

Article ID
66321
Article Serial Number
06

DOI NUMBER
<http://dx.doi.org/10.29228/JOSHAS.66321>

How to Cite This Article
Kılıçal, R. & Denizer, N. (2022).
"Kur'an'ın Anlaşılmasında Pozitif
Bilimlerin Verilerinden
Yararlanılmasının Oluşturduğu
Problemlere Dair Bir
Değerlendirme", Journal of
Social, Humanities and
Administrative Sciences,
8(59):1779-1788

International Journal of Social,
Humanities and Administrative
Sciences is licensed under a
Creative Commons Attribution-
NonCommercial 4.0
International License.
This journal is an open access,
peer-reviewed international
journal.

Kur'an'ın Anlaşılmasında Pozitif Bilimlerin Verilerinden Yararlanılmasının Oluşturduğu Problemlere Dair Bir Değerlendirme

An Assessment Of The Problems Of Using The Data Of Positive Sciences In Understanding The
Qur'an

Rıdvan KILIÇAL Nurullah DENİZER

Uşak Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Uşak, Türkiye
Doç.Dr., Uşak Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü, Uşak, Türkiye

ÖZET

Tefsir, Kur'an'ın manasını beşerin gücü nispetince tespit edebilmeyi gaye edinmiş bir ilim dalıdır. Bu gaye gerçekleştirilirken tarihi süreç farklı yöntem ve anlayışlar ortaya çıkmıştır. Erken dönemde tefsir daha çok rivayet malzemesine dayalı olarak yapılırken, vahiy döneminden uzaklaşılması ve farklı kültürlerle etkileşim sonucunda vahiy sonrası dönemde ortaya çıkan durumlara Kur'an'da ve sünnetten cevaplar aranması ilerleyen dönemlerde re'y ile tefsirin yaygınlaşması ve gelişmesini beraberinde getirmiştir. Ayrıca bu süreçte tefsir ilminin gelişmesi ve sistemleşmesi, Kur'an'ı anlamada yeni yaklaşımlar ve yeni yöntemler ortaya çıkarmıştır. Bilimsel tefsir de bu yöntemlerden biridir. Bilimsel tefsir tabiri Allah'ın yaratma düzenine dair bazı işaretler vererek insanları tefekküre sevk eden kevnî âyetleri ve Kur'an'daki çeşitli bilim dallarıyla ilişkilendirilebilecek âyetleri, çağın bilimsel verilerini esas alarak yorumlayan tefsirler için kullanılır. Bu yöntem kullanılarak hazırlanan tefsir çalışmalarında âyetlerin mana sınırlarının zorlandığı ve genel tefsir kaidelerinin dışına çıkıldığı örnekler müşahade edilmektedir. Bu durum, zaman zaman uzak te'viller yapılarak kast edilmiş olma ihtimali bulunmayan manaların âyetlere yüklenmesine ve dolayısıyla Kur'an'ın yanlış anlaşılmasına sebebiyet verebilmektedir. Bu makalede bilimsel tefsir metodunu ortaya çıkaran etkenler incelenerek modern dönemdeki bilimsel tefsir anlayışına değinildikten sonra bu tefsir metodunda pozitif bilimlerden yararlanılmasının Kur'an'ın anlaşılması hususunda ortaya çıkarılabileceği problemler, ilmi tefsir örneklerinden hareketle tespit edilmeye ve bu sorunların oluşturabileceği yanlışlar ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Kur'an, Bilimsel Tefsir, Bilimsel Yorumlama

ABSTRACT

Exegesis is a branch of science that aims to determine the meaning of the Qur'an, according to person ability. While realizing this aim, different methods and understandings have emerged in the historical process. While exegesis was mostly based on narration material in the early period, the emergence of some questions and problems that did not have a direct answer in the Qur'an and the Sunnah as a result of the move away from the period of revelation and interaction with different cultures brought about the spread and development of commentary and exegesis in the following periods. In addition, the development and systematization of the science of exegesis in this process has revealed new approaches and new methods in understanding the Qur'an. Scientific interpretation is one of them is used for interpretations based on the scientific knowledge of the age, the verses in the Qur'an that can be associated with various branches of science and the verses of nature that lead people to contemplation by giving some indications about the creation order of Allah. In the exegesis studies prepared using this method, it is observed that the meaning limits of the verses are forced from time to time, and the general exegesis rules are exceeded. This situation can cause the meanings that are not likely to be meant by making distant interpretations from time to time, to be attributed to the verses and therefore to misunderstanding of the Qur'an. In this article, the factors that reveal the scientific interpretation method will be examined and the understanding of scientific interpretation in the modern period will be mentioned. Then, based on scientific tafsir examples, it will be tried to determine the problems that the use of positive sciences in this tafsir method may cause in understanding the Qur'an and to reveal the misconceptions that these problems may cause.

Keywords: Exegesis, Quran, Scientific Exegesis, Scientific Interpretation

1. GİRİŞ

Hz. Peygamber'in vefatından sonraki süreçte fetihler çoğalmış, İslâm toprakları genişlemiş, bunun neticesinde müslümanlar farklı coğrafyalardaki farklı kültürler ile karşılaşmış ve onlarla ticari, askeri, sosyal, ilmi, kültürel ve benzeri alanlarda etkileşime girmişlerdir. Özellikle ilim alanındaki etkileşim sonucunda müslümanların ilim dünyasında bir hareketlilik meydana gelmiştir. Tercüme faaliyetlerinin, bu hareketin ilk kıvılcımı olduğu söylenebilir. Bu faaliyetler Kur'an üzerine yapılan çalışmaları da etkilemiş ve müslümanlar ibâdât ve muâmelât konuları haricinde, Kur'an'ın değindiği başka konular üzerine de tefekkür etmeye başlamışlardır.

Tedvin döneminde aynı çatı altında olan ilimler daha sonra kendi disiplinlerini oluşturmuşlar, zamanla birbirlerinden ayrılarak müstakil birer ilim haline gelmişlerdir. Tefsir de bu ayrım sonucunda ortaya çıkmış olan bir ilim dalıdır. Tefsir ilminin teşekkül sürecinde âlimlerin Kur'an'a yaklaşımları rivayet tefsiri ve dirayet tefsiri olmak üzere iki temel yöntem ortaya çıkarmıştır.

Rivayet tefsiri kaynak olarak sadece Kur'an-ı Kerim'i, Resûl-i Ekrem'in sünnetini, sahâbeyi ve onun neslini esas alan "me'sûr tefsir" diye de adlandırılan bir yöntemdir.¹ "Rivayet tefsiri yaklaşımına göre müfessir bu yollarla gelen bilgiyle yetinir ve Kur'an'ı bu kaynaklara dayanarak yorumlar. Şüphesiz Kur'an'ın en iyi müfessiri Kur'an'ın kendisi

¹ İsmail Cerrahoğlu, Tefsir Usûlü, 30. Baskı, (Ankara: TDV Yayınları, 2017), s. 256.

ve Allah resulüdür. Sahâbe vahiy döneminde yaşadığı, âyetlerin kimler hakkında ne zaman indiğini gözlemlediği, Resûl-i Ekrem'in Kur'an tefsirini işittiği ve Kur'an'ın getirdiği hükümlerin uygulamasını gördüğü için tefsirde önemli bir kaynaktır. Tâbiîn ise sahâbenin aktarmadığı pek çok uygulamayı onlardan görerek sonraki nesillere taşımıştır. Burada en önemli sorun, anılan dört kaynağın Kur'an-ı Kerim'in tefsiri için yeterli olup olmadığıdır. Rivayet tefsirini ideal yöntem olarak kabul edenlere göre bunun ötesine geçmek doğru değildir. Ancak İslâm toplumunun genişlemesi, problemlerin artması ve şartların değişmesi gibi sebeplerin, âyetlerin yeni bakış açılarıyla tefsirini gerekli kıldığı da bir gerçektir.² Bu yeni bakış açısını ortaya koyan görüş ise dirayet tefsiri metodudur. Re'y tefsiri de denilen bu yöntemde rivayetlerle münhasır kalınmayıp, dil, edebiyat, din ve çeşitli bilgilere dayanılarak tefsir yapılır. Buradaki re'yden kasıt icthaddır."³

Tefsirde dirayet metodu bir bakıma zaruret neticesinde ortaya çıkmıştır. Çünkü Kur'an'a ilk muhatap olan müslümanların sade bir hayat tarzları vardı. Onların gayeleri Kur'an'ın prensipleri doğrultusunda bir hayat sürmektir. Ayrıca Kur'an'ın anlaşılması noktasında bir problem çıktığı zaman Resulullah'a (sas) müracaat edip sorunu çözüme kavuşturabiliyorlardı. Fakat genişleyen İslâm toprakları, karşılaşılan yeni kültürler, felsefi fikirlerin ortaya çıkması, yeniden değerlendirilmesi gereken âyetler ve daha önce üzerinde durulmamış mevzuların ele alınması artık bir mecburiyet halini almıştır. İşte böyle bir ortamda tefsirin sadece rivayet ile münhasır kalmayıp içtihad da yer verilmesinin gerekliliği ortaya çıkmıştır. Gelişen bu doğal süreçler, dirayet metodunun tefsir ilmine dâhil olması ile neticelenmiştir.

Çalışmamıza konu olan bilimsel/ilmî tefsir de yukarıda bahsettiğimiz sebepler sonucunda ortaya çıkmış dirayet tefsiri çerçevesinde değerlendirilen tefsir yöntemlerinden biridir. Bilimsel tefsir, Arapça olarak genelde "et-tefsîru'l-ilmî" bazen de "et-tefsîru'l-asrî" (çağdaş tefsir) şeklinde ifade edilir. Türkçe tefsir usûlü kaynaklarda genelde ilmî tefsir olarak ifade edilmiştir.⁴ Bilimsel tefsir, diğer tefsir yöntemlerine nazaran daha çok dirayet metodu ile ilgilidir. Zira müspet ilimleri âyetler ışığında açıklayıp izah etmek icthad ve re'y ile alakalıdır.⁵

Bilimsel tefsirin ne zaman ortaya çıktığı hususunda elimizde kesin bir bilgi mevcut değildir. Genel olarak Halife Me'mun (ö. 218/833) döneminde gerçekleştirilen tercüme faaliyetlerinin, ilmî tefsirin teşekkülüne vesile olan ilk hareket olduğu kabul edilebilir. Halife, Yunan eserlerini Bağdat'a getirtmiş ve dönemin bilginleri bu eserleri Arapçaya tercüme etmiştir. İşte yapılan bu tercümeler sonucunda İslâm kültürüne yeni bilgiler kazandırılmıştır. Bu bilgilerin etkisi zamanla Kur'an tefsiri üzerinde görülmeye başlanmıştır.⁶

Evrenin yaratılışı ve işleyişi hakkındaki Kur'an âyetleri üzerine erken dönemde de bazı yorumlarda bulunulmuştur. Kimileri bu tür tefsirin ilk örneklerinin erken dönemlerde verildiğini düşünürken kimileri de erken dönemde yapılan bu tür yorumları bilimsel tefsir olarak kabul etmez. Ancak mevzu bahis örnekler erken dönem müfessirlerin kevnî âyetlere yaklaşımlarını ve evrenin işleyişine dair görüşlerini yansıttığı için değerlidir.⁷

Hud Sûresinin 7. âyetinde geçen, "*Arş'ı su üzerinde iken...*" ifadesinin tefsiri bağlamında İbn Abbâs'ın (ö. 68/687-88) "*Hiçbir şey yaratılmadan önce Allah'ın arşı su üzerinde idi, su ise rüzgârların üzerinde idi*" şeklinde bir görüş beyan ettiği nakledilir.⁸ Yine İbn Abbas'ın Enbiyâ Sûresi 30. âyetinde geçen göklerin ve yerin yaratılışına⁹ veya Nahl Sûresi 66. ayette zikredilen sütün oluşumuna dair açıklamaları¹⁰ Kur'an'ı anlamaya ve anlatmaya çalışan ilk neslin, ilgili âyetleri tefsir ederken kendi dönemlerinin ilmî seviyesine göre açıklamalar yapmaktan geri durmadıklarını göstermektedir. Buradaki amaç müfessirin kendi nispetince lafız ve mana üzerinden Kur'an'ı yorumlamasıdır.¹¹

Bilimsel tefsirin tarih boyunca süregelen gelişimi göz önüne alındığı zaman Kur'an'ın bu şekilde yorumlanmasının amacının, onun mu'ciz bir kelam oluşunun ispatının sadece nazım veya belâğat yönü ile değil birtakım bilimsel verilerle de yapılabileceğinin gösterilmesi olduğu müşahade edilmektedir. İlk muhatapların anlamadığı manaların Kur'an'a yüklenmesinin doğru olmadığını düşüncesinde olanlar, bu görüşlerinin doğal bir sonucu olarak bilimsel tefsire de karşı çıkmışlardır. Elbette ki bu süreçte ilk muhatapların bu âyetleri nasıl anlamlandırdığı, ilgili âyetlerin iç ve dış bağlamı, lafız-mana ilişkisi gibi hususlara dikkat edilmesi gerekmektedir. Ancak ilmî tefsirlerde bilimsel verilerden yararlanılarak âyetlere yüklenen anlamlar ve yine âyetlere dair yapılan açıklamaların bazen Kur'an'ın manasının doğru tespit edilmesine engel olduğu veya Kur'an'ın maksadını aşan bir mahiyet taşıdığı müşahade

² Abdülhamit Birişik, Tefsir, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, (İstanbul, TDV Yayınları, 2011), 40/285.

³ Cerrahoğlu, Tefsir Usûlü, s. 258.

⁴ Veysel Güllüce, Kur'an'a Bilimsel Yaklaşımın Değerlendirilmesi, Tarihten Günümüze Kur'an'a Yaklaşımlar, ed. Bilal Gökçür vd. (Ankara: Özkan Matbaacılık İvedik, 2010), s. 377.

⁵ Celal Kırcı, Kur'an-ı Kerim ve Modern İlimler, 1. Baskı, (İstanbul: Marifet Yayınları, 1981), s. 51

⁶ Kövser Tağıyev, Bilimselci Tefsirin Oluşum ve Gelişim Süreci, Azerbaycan İlahiyat Enstitüsü, Din Araştırmaları Jurnalı, 1, 2018, s. 172-173.

⁷ Tağıyev, Bilimselci Tefsirin Oluşum ve Gelişim Süreci, s. 173.

⁸ Ebû Cafer Muhammed b. Cerir et-Taberî, Câmi'u'l-Beyân an Te'vili Âyi'l-Kur'ân, (Kahire: Dâru Hicr, 2001), c.XIV, s. 255.

⁹ Taberî, Câmi'u'l-Beyân an Te'vili Âyi'l-Kur'ân, c. XII, s. 329.

¹⁰ Ebî Muhammed El-Hüseyin b. Mes'ud el-Begavî, Meâlimü't-Tenzil, (Riyad: Dâru Taybe, 1409 H.) c.V, s. 28.

¹¹ Ahmet Akbaş, Bilimsel Tefsire Dair Tartışmaların Güncel Değeri, Şımak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 7/15, (2016): s. 79.

edilmektedir. Bu çalışmada söz konusu bazı örnekler tahlil edilerek bunların Kur'an'ın doğru anlamını tespit hususunda nasıl bir konumda bulundukları değerlendirilecektir.

2. GEÇMİŞTEN GÜNÜMÜZE BİLİMSEL TEFSİR HAREKETİ

İslâmiyet Hicaz'da doğduktan sonra zaman ilerledikçe çevre coğrafyalara yayılmış, daha sonrasında müslümanlar buralardaki kültür ve medeniyetlerle temasa geçmişler ve temas sonucunda yeni bilgiler ve ilimler elde etmişlerdir. Bu medeniyetler eski Yunan, İran, Hint, Mısır ve Mezopotamya medeniyetleridir. Müslümanlar, eski Yunan'dan felsefe, tıp, hendese ve ilm-i nücumu, İranlılardan edebiyat, tarih ve müsikîyi, Hintlilerden tıp, hesap ve müsikîyi Babillilerden tılsimat ve sihri, Mısırlılardan teşrih ve kimyayı almışlar, bu medeniyetlerden edindikleri eserleri Arapçaya tercüme etmişler, bu tercümelerin tesiriyle sayılan alanlarda yüzlerce eser ortaya çıkmış ve İslam dünyasında bilimsel bir hareketlilik ve gelişim meydana gelmiştir.¹² Bu hareketten önce İslâm âlimleri, yeryüzü, gökyüzü, yağmur, yıldız, şimşek, bulut, gibi şeylerden bahseden âyetleri zâhiri manaya göre anlamış ve ona göre yorumlamışlardır.¹³

Kur'an'ın pozitif ilimlere ve tabiat olaylarına işaret edilerek tefsir edilmeye başlanması Abbâsiler döneminde Aristo Felsefesiyle Batlamyus astronomisinin Yunancadan tercüme edilip İslâm dünyasına nakledilmesi ve müslümanlar arasında yayılması neticesinde olmuştur. Tercüme faaliyetleri ile birlikte İslâm dünyasına aktarılan tabii ilimlerin sunduğu veriler ışığında Kur'an âyetlerinin yorumlanması çabası da kendini göstermeye başlamıştır.¹⁴

Kur'an ve bilimler arasında ontolojik olarak bağ kurduğundan dolayı bilimsel tefsiri teorikte ilk sistemleştiren kişi olarak bilinen Ebu Hâmid Muhammed el-Gazzâlî'nin (ö. 505/1111) böyle nitelendirilmesine sebep olan husus *İhyâ'ü 'Ulûmî'd-Dîn* ve bu eserden sonra telif ettiği *Cevâhiru'l-Kur'an* adlı eseridir.¹⁵ Gazzâlî'nin Kur'an tasavvuruna göre Kur'an'ın manaları çok geniş ve kapsayıcıdır. Ona göre Hz. Peygamber'e atfedilen "Kur'an'ın zâhiri, bâtını, haddi ve matla'ı vardır."¹⁶ şeklinde gelen rivayetler bu düşüncüyü doğrulamaktadır. Gazzâlî'nin bu düşüncesine göre eğer bir kelimenin zâhiri, bâtını, haddi ve matla'ı varsa âyetlerin manaları bu durumda dört katına çıkmış olur.¹⁷ Gazzâlî ayrıca Kur'an'da mevcut olan ilimlerin ve manaların zenginliğinin sadece nakille değil akıl ile de bilinmesi ve yorumlanması gerektiğini savunmuştur.¹⁸

Hicri 6. yüzyılda Gazzâlî'den sonraki süreçte onunla benzer görüşlere sahip, döneminin bilimsel gelişmelerini dikkate alarak tefsir kaleme alan müfessir Fahrreddîn er-Râzî (ö. 606/1210) âyetleri derinlemesine sistematik ve teferruatlı bir şekilde ele aldığı "*Mefâtihu'l-Gayb*" adlı eserinde bilimsel tefsir anlayışını ayrıntılı bir şekilde yansıtır. Râzî Gazzâlî'nin ortaya koyduğu bu yöntemi geliştirerek Kur'an'ın pozitif ilimleri teşvik ettiğini vurgulamış ve tefsirinde bilimin sunduğu veriler ile âyetleri yorumlamıştır. Râzî, kozmolojik konulara tefsirinde bol miktarda yer vermiştir. Râzî'nin tefsirinde kapsamlı bir şekilde ilmî mevzulara yer vermesinin izleri takip edildiğinde onun Batlamyus kozmolojisinden etkilendiği görülecektir. Kendisi akıl yoluyla âyetlerden hareketle dünyanın dönmediğini. "*O yeri sizin için bir döşek (firâş) yaptı*"¹⁹ âyetindeki firâş kelimesine göre izah etmektedir. Râzî'nin dünyanın dönmemesini ilâhî hikmet ve iradeye dayandırarak tefsir etmesi, onun bilimsel verilere doğruluk attığı şeklinde değerlendirilmiştir.²⁰ Râzî sonrası dönemde Ebu'l Fadl el-Mürsî (ö. 685/1287), Zerkeşî, (ö. 794/1392), ve Süyûtî (ö. 911/1505) Kur'an'ın bilimsel yönlerine işaret etmişlerdir.²¹

Ebu'l- Fadl el-Mürsî Râzî'den sonra ilmî tefsir anlayışına sahip en önemli müfessirlerdendir. Mürsî her ne kadar Râzî gibi geniş hacimli bir tefsir yazmamışsa da Kur'an âyetlerinin değindiği ilimleri ve sanatları ve bu konudaki görüşlerini açıkça belirten bir müfessirdir. Ayrıca Kur'an'ın tıp, hendese, astronomi gibi sonradan ortaya çıkan ilimleri ihtiva ettiğini söyler.²² Mürsî, "*Biz bu Kitap'ta hiçbir şeyi eksik bırakmadık.*"²³ âyetinden hareketle bütün ilimlerin Kur'an'dan çıkarılabileceğini belirtmiştir.²⁴

Süyûtî'den sonra uzun bir duraklama sürecine giren bilimsel tefsir 19. yüzyılda bilimsel gelişmelerin ivme kazandığı bir dönemde tekrar önem kazanmış ve tefsir ilminde yeniden gün yüzüne çıkmıştır. Bilimsel tefsirin bu dönemdeki ilk muharriklerinden biri olan Muhammed b. Ahmed el-İskenerânî (ö. 1306/1889) "Keşfü'l-esrârî'n-nûrâniyyeti'l-

¹² Celal Kırca, Kur'an'ı Kerim'de Fen Bilimleri, 2.Baskı, (İstanbul: Marifet Yayınları, 1989), s. 30; Serdar Saygılı vd., Disiplinlerarası Bir Yaklaşımla Felsefenin Değeri, 3. Baskı, (Kayseri: Kimlik Yayınları, 2020), s. 70.

¹³ Kırca, Kur'an'ı Kerim'de Fen Bilimleri, s. 30.

¹⁴ Şehmus Demir, Bilimsel Tefsirin Tarihi Süreci, Kur'an ve Pozitif Bilim, ed. M. Turan Çalışkan, (İstanbul: Kuramer Yayınları, 2020), s. 62.

¹⁵ Ömer Faruk Yavuz, Gazâlî ve İlmî Tefsir, Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 31, (2011): s. 41.

¹⁶ Ebu Hâtim Muhammed b. İbni Hibban b. Ahmed el-Büstî, Sahihu İbni Hibban bi Tertibi İbni Belabân, (Tahk: Şuayp Amavut), (Beyrut: 1988), c. I, s. 276.

¹⁷ Süleyman Gezer, Kur'an'ın Bilimsel Yorumu, 2. Baskı, (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016), s. 31.

¹⁸ Ahmet Akbaş, Prof. Dr. Zağlûl en-Neccâr ile Bilimsel Tefsir Üzerine (İstanbul: Nida Yayıncılık 2017), 18.

¹⁹ Bakara, 2/22

²⁰ Demir, Kur'an ve Pozitif Bilim, s. 65.

²¹ Akbaş, Bilimsel Tefsir Üzerine, s. 19-20.

²² Kırca, Kur'an-ı Kerim ve Modern İlimler, s. 82.

²³ el-En'am 6/38.

²⁴ Celâlüddîn Abdurrahmân b. Bekr es-Süyûtî, el-İtkan Fî Ulûmî'l Kur'an, (Hey'et'ü-l Mısriyye, 1974), c. IV, s. 28.

Qur'aniyye fimâ yete'alleku bi'l-ecrâmi's-semâviyye ve'l-arziyye ve'l-hayevânât ve'n-nebâtât ve'l-cevâhiri'l-ma'deniyye" eseriyle durağanlaşan bilimsel tefsir hareketini yeniden gündeme getirmiştir. İskenderânî'yi Seyyid Abdurrahman el-Kevâkibî (1855-1902) takip etmiş ardından 20. yüzyılın en kapsamlı tefsirlerinden birini yazan Tantâvî Cevherî (1862-1940) "el-Cevâhir fî Tefsîri'l-Qur'an'la" dönemine damga vurmuştur.

İlmî tefsir olarak nitelenen tefsir çalışmalarında bilimsel bilgi yoğun olarak kullanılsa da tefsirde nasıl kullanılması gerektiğine dair belirli bir yöntem mevcut değildi. Müfessirler kendilerinin anladığı ölçüde Kur'an'ı bilimsel olarak tefsir ediyorlar, daha önce değinilmemiş ve üzerine düşünülmemiş mevzular üzerinde yorum yapıyorlardı. Bu durum Kur'an'ı anlamada bazı problemlere yol açıyordu. Şöyle ki insanlar için bir hidayet kaynağı olan Kur'an-ı Kerim bazen bağlamından kopararak bilim ile kıyaslanmış, bununla da kalınmayıp bilime tâbi olma konumuna indirgendiği de olmuştur. Örneğin dünyanın dönmediği ile ilgili hususta Batlamyus'un *el-Mecisti* eserinin Arapçaya tercümesiyle onun astronomisinin yer merkezli görüşü esas alınmıştır. Kur'an âyetleri bu çerçevede yorumlanarak Kur'an'ın dünyanın dönmediğine işaret ettiğine değinilmiş ve bu noktada bilimle örtüştüğü belirtilmek istenmiştir.²⁵

Ehl-i Sünnet kelâmcılarına göre bilgi kaynakları duyular, akıl ve sadık haberlerdir. Bunlardan akıl ve duyular insanla alakalı, sadık haberler ise vahiy ile alakalıdır. İnsan kendisine ait melekeleri kullanarak vahiy bilgisini algılayıp yorumlamaktadır. Yani yorumlar bir yönüyle vahye bir yönüyle de insana bağlıdır.²⁶ Ancak Kur'an'ı bilimsel olarak yorumlayan müfessirler akli uygun ve gerektiği şekilde kullan(a)mamalarından dolayı Kur'an'ın asıl vermek istediği mesajın bağlamından zaman zaman çıkabilmektedirler.

Bilimsel tefsir metodunun ortaya çıkışının altında yatan önemli nedenlerden birinin yapılan tercümeler olduğu görülmektedir. Konu bu yönüyle ele alındığı zaman yabancı kültürlerle ait olan eserlerin tercüme edilmesi, ilmî tefsir yönteminin ortaya çıkmasını hızlandıran etkenlerden biri olarak sayılabilir. Felsefe ve mantık gibi aklın ön planda tutulduğu ilimlerin etkisiyle âyetlerin sadece ibâdât ve muâmelâtın bahsetmediği, bunun yanında evrenin düzenine işleyişine ilişkin bilgileri de içerdiği hususu giderek daha ön plana çıkmaya başlamıştır. Bunun sonucunda da Kur'an'ın pozitif bilimlerden berî olmadığı, her şeyi ihtiva ettiği yahut ihtiva ettiği şeylerin evrenin düzenine ve işleyişine aykırı olmadığı kanıtlanmaya çalışılmıştır.

3. MODERN DÖNEMDE BİLİMSSEL TEFSİR

Abbasîler döneminde tercüme hareketi ile başlayan, Gazzâlî tarafından toplu bir fikir halinde ortaya konulan ve Râzî ile de çağının zirvesine ulaşan ilmî tefsir hareketi, el-Mursî ve Suyûtî sonrasında canlılığını kaybetmiş ve duraklama dönemine girmiştir. Râzî'den sonra gelen âlimler de Gazzâlî veya Râzî'den sadece nakil yapmakla yetinmişlerdir. İlmî tefsir hareketi tekrar canlanacağı 20. yüzyıla gelinceye kadar ancak müstakil eserlerle varlığını sürdürmüş ve Râzî'yi aşacak bir yorum tarzı ortaya konulamamıştır.²⁷

18. yüzyıldan 20. yüzyıla kadar İslâm ülkelerinin topraklarının büyük bir kısmı Avrupa devletleri ve Rusya tarafından ele geçirilmişti. Batılı işgale maruz kalan İslâm ülkeleri bu durumun tabîî bir neticesi olarak batı kültüründen büyük ölçüde etkilenmeye başlamışlardı. Bu durum beraberinde, müslümanların Avrupaî hayat tarzına, matbaaya ve batılıların ilimlerdeki gelişmelerine şahit olmalarını getirmiştir.²⁸ Müslümanlar daha önce görülmemiş bir şekilde batı kültürünün meydan okumasıyla karşı karşıya kalmışlardı. Asırlardır hüküm süren ancak uzun bir zamandır durağanlaşan ve kendini tekrar döngüsüne giren İslâm düşünce kültürü batının teknoloji ve bilimsel ilerleyişi karşısında gerekli tepkiyi gösterememiştir.

Mevdûdî'ye göre Batı medeniyeti ile İslâm kültürü arasındaki çatışma, şartları eşit olmayan bir çatışmaya benzer. Çünkü bir tarafta müslümanların zayıf, donuk ve geri kalmış medeniyetleri, diğer tarafta da ilim ışığı yayan, dinamik ve kendi hararetiyle ısınan bir batı medeniyeti söz konusudur. Dönemin Müslüman ülkelerinin çoğunluğu için geçerli olan batıdan etkilenme olgusu, coğrafi konum, batıdan etkilenmeyi kabullenme, dış dünyaya açılma fırsatı gibi unsurlar dolayısıyla ülkeden ülkeye farklılık arz etmekteydi.²⁹

Batı bilimsel ilerleme ile birlikte teknoloji, siyaset ve ekonomi alanlarında büyük başarılar elde etmişti. Daha öncesinde batıdan belirgin bir şekilde üstün olan İslâm âlemi teknik ve bilimsel ilerlemelere ayak uyduramamış ve Batının gerisinde kalmış, buna ilave olarak batının siyasi olarak da istilalarına uğramıştır.³⁰ Tüm bu yaşananlardan dolayı müslümanlar geri kalmışlık psikolojisi içerisinde kalmışlardı. Müslümanların hem bu psikolojinin altından kalkmanın hem de bilimde üstün konuma gelen Avrupalılara karşı İslâm'ı savunmalarının yegâne yolu olarak, Kur'an'ı onların kullandıkları yöntemle yani bilimle anlamak ve açıklamayı seçmişlerdir. Böylece hem batılı

²⁵ Demir, Kur'an ve Pozitif Bilim, s. 65.

²⁶ Celal Kırcâ, Kur'an ve Bilim, 1. Baskı, (İstanbul: Marifet Yayınları, 1996), s. 63.

²⁷ Kırcâ, Kur'an-ı Kerim ve Modern İlimler, s. 85.

²⁸ Muhammed İffet Şarkavi, Çağdaş Dinî Düşünce, 1. Baskı, (İstanbul: Ravza Yayınları, 2019), s. 85.

²⁹ Şarkavi, Çağdaş Dinî Düşünce, s. 86-87.

³⁰ Abdurrahman Ateş, Geçmişten Günümüze Bilimsel Tefsir Okulu, Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi, 2/4, (2002): 121.

devletlerin gerçekleştirdiği ilmi ilerlemenin Kur'an kaynaklığında İslam dünyasında da sağlanması hem de batıların bilim ile Kur'an'ın çeliştiğine dair iddialarının reddedilmesi amaçlanmış olmalıdır.

Müslüman bilginler batıların ile kendi aralarında oluşan mesafeyi kapatmak maksadıyla Kur'an'ı anlarken ve açıklarken asrın bilimsel gelişmelerini temel alarak söylemlerini ona göre şekillendirmişlerdir. Buradaki amaç Kur'an'ın içerisinde geçen bilgilerle dönemin bilimsel verileri arasında tenakuz değil mutabakat olduğunu kanıtlamaktır. Böylelikle hem onların Kur'an ve İslam'a karşı itirazlarına cevap verilmiş olacak hem de müslümanlar eskiden olduğu gibi bilime önem vererek yeniden güçlü hale geleceklerdir.

İslam'ın ilk dönemlerde karşılaştığı yabancı kültürlerin hiç birisi, 18. ve 19. yüzyıllarda rönesans ve reform hareketleri ile sanayi devrimi sonrası aydınlanmış ve seküler hale gelmiş batı medeniyeti ile mukayese edilemez. Zira İslam'ın ilk dönemlerinde karşılaşılan kültür ve medeniyetler, Kur'an'ı anlama ve yorumlama hususunda farklı bir yöntem ihdas etmeye sevk edecek derecede müslümanlar üzerinde etkili olmamıştır. Bu yorumlama çabaları muhtemelen batının bilim ve medeniyetine karşı bir meydan okuma olarak algılanabilir.³¹ Çünkü Batı'dan gelen tenkitler Müslüman düşünürler üzerinde bir şok etkisi oluşturmuştur. Ernest Renan'ın (ö. 1892) "Müslümanlar teknoloji üretemezler, bilgi üretemezler; çünkü o kafa yok onlarda; çünkü semitik peygamberler onların bu kabiliyetlerini öldürdü" şeklindeki sözleri İslam dünyasındaki ilim adamlarını harekete geçirmiş ve ilk savunma kıvılcımını yakmıştır.³²

Batı'nın tenkitleri ve bilimsel/teknolojik üstünlüklerine karşı Müslüman düşünürler psikolojik bir tepki üretmek Batı'nın elde ettiği bilimsel bilgi ve bu bilgiden hareketle ürettikleri teknolojinin Kur'an'da bir esasa dayandığını öne sürmüşler, Kur'an'ın bu bilimleri önceden haber verdiğini savunmuşlardır.³³ İşte bu fevri tepki sonucunda âyetleri yorumlarken zaman zaman aşırıya gidilmiş, âyetlerin bağlamına ve maksadına elverişli olmayan bazı yorumlar yapılmıştır. Dayanak olarak bilimsel gelişmeleri kullanmak suretiyle Kur'an âyetlerini sadece bilimin güncel verileri ile yorumlamak âyetlerin mefhumunun anlaşılmasında bazı problemler ortaya çıkarabilmekte ve muhatapları Kur'an'ın iletmek istediği mesajdan uzaklaştırmakla sonuçlanabilmektedir.

4. TEFSİRDE BİLİMSEL VERİLERDEN YARARLANILMASINDA ORTAYA ÇIKAN PROBLEMLER

Modern bilim anlayışının 19. yüzyıldan itibaren pozitivist algıya göre şekillenmesi neticesinde dini inanışlarda dönüşümler gerçekleşmiştir. Buna göre Kur'an-ı Kerim pozitivist bir anlayışla yorumlanmış ve bunun neticesinde âyetler, bağlamından koparılarak din, tarih, sosyal ve kültürel çevreyi dikkate almadan, muhatapların hükümleri anlama seviyesini de göz önünde bulundurmadan bilimsel verilere göre yorumlanır hale gelmiştir.³⁴

Bağlam dikkate alınmadan yapılan yorumlamaya göz atacak olursak, Ra'd suresinin 41. âyetindeki "Yeryüzünü etrafından nasıl eksiltip durduğumuzu görmüyorlar mı?" ifadesinin yeryüzünün elips veya yuvarlak olduğuna dair işaretler verdiğine dair yorumlar yapılmıştır. Fakat âyetin bağlamı müşrik Mekkelilere bir tehdit mesajı içermektedir. Bu âyet, Müslümanların fetihleri dolayısıyla kâfirlerin topraklarının ellerinden alındığı ve inkârcıların ellerinin daraldığı şeklinde yorumlanmıştır.³⁵ Elbette ki bu âyette yeryüzünün yaratılış özelliklerinin birine de işaret olabilir. Buradaki problem olan âyetin indirilmiş olduğu bağlamdaki anlamını zikretmeden yahut önemsemeden onun yalnızca bilimsel verilerle ispat edilebilecek manaya münhasır kılınmasıdır.

Kur'an yorumlanırken muhatapların kullandıkları dilin de göz önünde bulundurulması gerekmektedir. Zira düşünce ile irtibatı olan dilin, bir milletin hayatı, örf, adet ve kültür değerleriyle yakından ilişkisi bulunmaktadır.³⁶ Kur'an'ın Arapça olarak vahyedilmesi, muhataplara o dilin sınırları içinde seslenmek anlamına gelmektedir. Bundan dolayı Kur'an dilinin, Arapçanın kurallarına göre yorumlanması gerekir.³⁷

Bilimsel yorumlama yapılırken çoğu zaman Arap dilinin medlûlleri konusunda zorlama yorumlamalara rastlamak mümkündür. Ancak her dil gibi Arapçanın da anlaşılabilmesi için belli kurallara ve yöntemlere uyulması gerekmektedir. Çünkü Arapçanın kendine has kültür ve deyişleri o kültür tarafından belirlenmiş olup günümüze kadar böyle gelmiştir. Yani dilbilimsel açıdan bakıldığında zaman ifadelerin sınırsız ve tamamıyla yoruma açık olduğu düşünülemez. En azından gramatik kuralların dışına çıkılmaması gerekir. Ancak bilimsel yorumlama çabasında olan bazı müfessirlerin âyetleri, Arapça dilbilgisi kuralları dışında anlama eğiliminde oldukları görülmektedir. Örneğin

³¹ Gezer, Kur'an'ın Bilimsel Yorumu, s. 114.

³² Mehmet S. Aydın, Modernleşme Çabaları ve Kur'an'ın Yeniden Okunuşu, III. Kur'an Haftası Kur'an Sempozyumu, (Ankara: Fecr Yayınları, 1998), s. 328.

³³ Gezer, Kur'an'ın Bilimsel Yorumu, s. 117.

³⁴ Ferihan Özmen, Din-Bilim İlişkisi Açısından Kur'an'ın Pozitif Bilimlerle Yorumu, ed. M. Turan Çalışkan, (İstanbul: Kuramer Yayınları, 2020), s. 362.

³⁵ Özmen, Din-Bilim İlişkisi Açısından Kur'an'ın Pozitif Bilimlerle Yorumu, s. 362. Ayrıca Mukâtil b. Süleyman tefsirinde âyette geçen "arz" kelimesinin Mekke ve "etraf" kelimesinin de Mekke'nin çevresi olduğunu ifade etmiştir. Bk. Mukâtil b. Süleyman, Tefsiru Mukâtil b. Süleyman, I. Baskı, (Beirut: Daru'l İhya El Turas, 2002), c. 2, s. 383.

³⁶ Muhsin Demirci, Tefsir Usûlü, 41. Baskı, (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2015), s. 259.

³⁷ Gezer, Kur'an'ın Bilimsel Yorumu, s. 151.

Merâgî'nin (ö. 1952) Bakara sûresinin 50. âyeti hakkında³⁸ ortaya koyduğu yorum filolojik açıdan problemli görünmektedir. Âyetle Kızıldeniz'in yarılıp Hz. Musa ve İsrailoğullarının oradan geçip kurtulmalarına, Firavun'un ise aynı yolu deneyerek geçmek istediği zaman boğulduğundan bahsedilmektedir. Merâgî bu olayın mucize oluşunu farklı anlamaktadır. Bu görüşünü de filolojik olarak temellendirmektedir.³⁹ Ona göre âyetin ifade biçimi bunu doğrulamaktadır. Çünkü âyetle “önünüzdeki denizi yarıdık” ifadesi geçmektedir. Yoksa “sizin için denizi yarıdık” denilmemiştir. Bundan dolayı birinci ifade ile olayın genel geçer bir tabiat olayı olduğunu anlatmaya çalışmaktadır. Yani Merâgî denizin yarılmasının söz konusu olmadığı, bu med-cezir olayının her zaman gerçekleşen bir olay olduğunu ve doğrudan Hz. Musa ile bir ilgisinin bulunmadığını ifade etmek istemiştir.⁴⁰

Bununla ilgili başka bir örnek de “Allah kimi doğru yola ulaştırmak isterse, kalbini İslâm'a açar; kimi de saptırmak isterse kalbini sanki göğre çıkıyormuş gibi daraltır ve sıkılaştırır”⁴¹ âyetine dair yapılan bilimsel yorumdur. Dünyayı saran atmosferin basıncı yaklaşık beş bin milyon kere milyon ton olarak hesaplanmıştır. Basıncı, deniz seviyesinde bir santimetre kareye bir kilogram oranında iken atmosferin en üst seviyesinde bu miktarın milyonda biri oranına kadar düşer. İşte insan, üzerinde özel korumalı giysi olmaksızın bu atmosferden yukarıya çıkacak olsa vücudunda bir takım işlev bozuklukları meydana gelecektir. Bu işlev bozukluğu nihayetinde insanın ölümüne yol açar.⁴²

Bilimsel yorumlama taraftarları âyetteki “sanki göğre çıkıyormuş gibi” ifadesini temel alarak âyeti yorumlamaktadırlar. Öyle ki insanlar ancak balon ve uçakların keşfinden sonra yükseklerle çıkıldıkça oksijenin azaldığını idrak edebilmişlerdir. Hâlbuki Allah bu bilgiyi 1400 yıl önce insanlara haber vermiştir. Yalnız bilimsel tefsiri savunanlar âyetin neden bu şekilde inzâl olduğunu sorgulamamaktadırlar. Diğer bir deyişle, hava basıncı bu âyetle geçiyorsa neden ayrı bir ibare şeklinde hava basıncının olduğu belirtilmemiştir? Âyetin bu formatta gelişinin açıklaması ise bu bilimsel açıklamadan tamamen farklıdır. Burada anlatılmak istenen, göğre çıkan bir kimsenin kalbinin daralıp sıkıştığı gibi kâfirin de inkârından dolayı sıkıntı içinde olduğudur.⁴³ Öte yandan göğre çıkmak insanın gücünü aşan bir şey ise kâfirin durumu da buna benzetilmektedir.⁴⁴ Kanaatimizce âyeti sadece ilk muhatapların anladığı şekilde anlamaya çalışmak da Kur'an'ın evrenselliğine⁴⁵ zarar verebilir. Çünkü manayı sadece indirildiği dönemin anlayışına hapsedmek Kur'an'ın geleceğe aktarımı ve her çağın bağlamında anlaşılabilirliği özelliğini zedeleyebilir. Onun (bilhassa kevnî) âyetleri, bilgi seviyesi ilerledikçe her çağdaki insana yeniden hitap edecek ve onların yeni keşfettikleri bilgileri asırlar önceden onlara haber verecek bir mahiyettedir. Kur'an'ın mucizeliğinin bir yönü de budur. Böylece insanlar Allah'ın varlığını ve kudretini idrak ederler.

Yukarıda da görüldüğü gibi önceki müfessirler çağdaş yorumculara göre âyeti farklı yorumlamışlardır. Ayrıca bazı kimseler yüксеğe çıkıldıkça solunum gücünün çekileceği bilgisinin Hz. Muhammed (sas) zamanındaki Araplar tarafından bilinmediğini iddia ederler. Hâlbuki Arap yarım adasında Araplar tarafından bilinen yüksek yerler zaten mevcuttu. Muhtemelen buna ilişkin tecrübeler de yaşanmaktaydı. Öyle ki o dönemde İslâm toprakları içerisinde olan Yemen'in başkenti San'a denizden 2400 metre yüksekte bulunmaktadır.⁴⁶ Bununla ilgili olarak En'am sûresi 59. âyet⁴⁷, göklerde ve yerde insan ilminin keşfedip insanlığın istifadesine sunamadığı nice hazineler bulunduğu, bunları Allah'ın bildiği ve zamanı geldiğinde dilediğini insanların istifadesine sunacağı, dilediğini de kendinde saklı tutacağı şeklinde yorumlanarak gaybın anahtarından maksadın bu olabileceği ifade edilmektedir.⁴⁸

Kur'an'ın bazı âyetlerinde gökyüzünün yıldızlar ile donatıldığından bahsedilir.⁴⁹ Bir gökbilimci yıldızlardan veya görünür birtakım doğa olaylarından yola çıkarak pekâlâ araştırma yapabilir. Bazı sonuçlara da varabilir. Bununla alakalı yadırganacak bir durum yoktur. Çünkü İslâm dünyasında bilim-din ilişkisinin genelde astronomi ve fizik çerçevesinde şekillenmesi tesadüf değildir. Kur'an'ın bu konudaki teşvikleri ve elde edilen bilgilerin ibadetlerin ifasında kullanılması, tarihimize önemli astronomi bilginlerin yetiştirilmesine zemin hazırlamıştır. Başka bir deyişle yıldızlarla donatılmış sema çoğu zaman inanca giden yolun ilham kaynağı olmuştur.⁵⁰ Bu bahsedilen durum bazı yönlerden bilimsel yaklaşımlardan ayrılmaktadır. Mesela dünyanın yuvarlak olması, parmak izi, hava basıncı, evrenin genişlemesi gibi hususlar örnek olarak gösterilebilir. Referans alınan âyetler siyak-sibak, Arapça gramer ve

³⁸ Bir zamanlar biz sizin için denizi yarıdık, sizi kurtardık, Firavun'un taraftarları da siz bakıp dururken denizde boğdık.

³⁹ Ahmed Mustafa el-Merağî, Tefsiru'l Merağî, yy., c. I, s. 116.

⁴⁰ Gezer, Kur'an'ın Bilimsel Yorumu, s. 155.

⁴¹ En'am, 6/125.

⁴² Akbaş, Prof. Dr. Zağlûl en-Neccâr ile Bilimsel Tefsir Üzerine, s. 97-104.

⁴³ Gezer, Kur'an'ın Bilimsel Yorumu, s. 27.

⁴⁴ Ebû'l Kasım Mahmud b. Ömer ez-Zemahşerî, el-Keşşâf an Hakâiki Ğavâmizi't-Tenzil ve Uyûni'l-Ekâvil fi vücûhi't-Te'vil, Dârul Küttâb'l-Arabî, Beyrut, H. 1407, c. 2, s. 64.

⁴⁵ Evrenselliğine zarar vermekten kasıt kıyamete kadar hükmü baki olacak olan Kur'an'ı indirdiği dönemle sınırlamak bütün insanlığa gönderildiği imajını zedeler.

⁴⁶ Maurice Bucaille, Müsbet İlim Yönünden Tevrat İnciller ve Kur'an, çev. Mehmet Ali Dönmez, 1. Baskı (Ankara: DİB Yayınları, 1984), s. 292-293.

⁴⁷ Gaybın anahtarları Allah'ın yanındadır; onları O'ndan başkası bilmez. O, karada ve denizde ne varsa bilir; O'nun bilgisi dışında bir yaprak bile düşmez. O, yerin karanlıklarındaki tek bir taneyi bile bilir. Yaş ve kuru ne varsa hepsi apaçık bir kitaptadır.

⁴⁸ Gezer, Kur'an'ın Bilimsel Yorumu, s. 29.

⁴⁹ Hicr, 15/16, Furkan, 25/125, Mülk 67/5.

⁵⁰ Mehmet S. Aydın, Din Felsefesi, 12. Baskı, (İzmir: İzmir İlahiyat Vakfı Yayınları, 2010), s. 279.

ifade biçimleri yönünden uyuşmasa da bu yaklaşımı benimseyenler âyetlerden çıkarım yapmada bir sakınca görmezler. Fakat Kur'an dünya yuvarlaktır ya da ateş yakıcıdır veya güneşin dünyaya olan uzaklığı gibi önermesel bir dil kullanmaz. Daha çok olgusal örnekler vererek insanı evren ve yaratıcının varlığına ilişkin sorgulamalarda bulunmaya teşvik eder.⁵¹

İlmî i'câz kavramı bilhassa yirminci yüzyılda yoğun bir şekilde ele alınan, Kur'an-ı Kerim'in insan tarafından ulaşılması mümkün olmayanengin bir bilgi mucizesi içerdiği temeline dayanan bir i'câz türüdür. İlmî tefsir de bu i'câz konusunu ele alarak onun eşsizliğinin günümüze kadar devam ettiğini kanıtlamaya çalışmaktadır. Kur'an'ın i'câzı konusunda bilimsel yorumlama yapanlar Kur'an'da bahsedilen bazı mucizelerin günümüzde Kur'an'ın bunu gerçekleştirdiğini savunurlar. İ'câzu'l-Kur'an sözlükte “yapamamak, güç yetirememek” manasına gelir. Acz kökünden türetilen “i'câz” âciz bırakmak manasındadır.⁵² Başka bir deyişle İ'câz Kur'an, muhatapların güçsüz duruma düşürülmesi manasına gelmektedir. Fakat Kur'an'ın içinde her şeyi barındırdığı düşüncesi geleneksel i'câz tanımına ters düşmektedir. Kur'an'da belirtildiği gibi âyetlerin beşer sözü olmadığı ve benzerinin getirilemeyeceği konusunda insanların âciz kaldığı vurgulanır. Hz. Peygamber'i inkâr edenler kendilerinin Kur'an'a benzer söz getirebileceklerini iddia etmişler⁵³ ve ondan hissi mucize göstermesini istemişlerdir. Bu kişilere cevap olarak Kur'an'ın tek başına yeterli mucize olduğunu ve güçleri yetebiliyorsa aynısını getirmeleri istenmiş lakin buna güç yetiremeyecekleri belirtilmiş⁵⁴ ve kendilerine meydan okunmuştur.⁵⁵

Tefsir ilmindeki geleneksel i'câz anlayışında i'câzın vuku bulabilmesi için meydan okuma yani “tehaddi” olması gerekmektedir. Dolayısıyla tarihte her bir peygambere bulundukları ortamda yaygın olan kültürel anlayışa karşı onları aciz bırakacak araçlar verilmiştir. Örneğin müşrikler Kur'an'ın kâhin sözlerinden ibaret olduğunu iddia etmişlerdir. Kur'an ise onlara öyleyse bir sure getirin diyerek meydan okumuş ve onların bu savlarını çürütmüştür. Buna rağmen ilmî i'câz konusunda yapılan bilimsel yorumlamaların kaynağının Kur'an olması iddiası pekâlâ manidardır. Yapılan bu yorumlar ancak bir izahtan ibarettir. Öte yandan 20. yüzyılda yapılan bilimsel çalışmalar Kur'an'ın ilmî i'câzının günümüzde gerçekleştiğini ifade etmektedirler.⁵⁶

Kur'an-ı Kerim'in ilmî i'câzı pozitif bilimlerle açıklanmaya ve yorumlamaya çalışıldığı zaman âyetlerin vermek istediği mesajın önüne geçilmiş olma ihtimali gündeme gelmektedir. Zira Kur'an'a ilk muhatap olanlar âyetlerin bu kadar derûnî manalarından haberdar değil idiler. Onlar ancak Resulullah'ın (sas) onlara bildirdikleri kadar Kur'an'ı biliyorlardı. Örneğin, “Sabah gidişi bir aylık mesafe akşam dönüşü yine bir aylık mesafe olan rüzgârı da Süleyman'a (onun emrine) verdik”⁵⁷ âyetiyle uçağın bulunuşuna işaret edildiğine; Hz. Musa'ya hitap eden “...Asanla taşa vur dedik. Bunun üzerine ondan on iki pınar fışkırmıştı...”⁵⁸ ifadesinin sondaj ile yerden su çıkartılmasına işaret ettiğine değinilir.⁵⁹ Bu misallerden hareketle Kur'an'ın i'câzının, kendi döneminde meydana gelen edebiyat üzerinden gerçekleştiğini söylemek i'câzü'l-Kur'an'ın geleneksel tasavvuruna daha mutabık bir yaklaşım olacaktır. Yoksa güncel bilimsel veriler ışığında yapılan yorumlar ile Kur'an'ın i'câzını temellendirmeye çalışmak geleneksel tanım ve uygulamayı tenakuz içerisine sokar.⁶⁰ Zaten buradaki asıl problem âyetleri bilimsel verilerle temellendirmeye çalışmakta ortaya çıkmaktadır. Ayrıca Kur'an'ın sadece kendi dönemindeki muhatapların anlayışları ile sınırlamaya çalışmak da bir nevi Kur'an'ın tarihsel olduğu vehmini ortaya çıkarabilir. Bundan dolayı Kur'an âyetleri yorumlanırken ne sadece kendi dönemiyle sınırlandırılmalı ne de sadece bilimsel veriler ışığında yorumlanarak Allah'ın muradının söz konusu bilimsel gerçekliğe işaret etmek olduğuna dair yargılarda bulunulmalıdır.

Bilimsel çalışmaların amacı bir olayı sebep sonuç ilişkisine bağlı olarak açıklığa kavuşturmak. Lakin Kur'an'ın amacı ve gerçekleştirmek istediği bundan çok daha farklıdır. Çünkü Kur'an her şeyden önce insana hitap ederek onun hayatına anlam katmayı amaçlamaktadır. Bu hususa örnek olarak yağmur gösterilebilir. Bilimsel açıklamaya göre yağmur, havadaki su buharının yoğunlaşması ve bu yoğunlaşmanın yüksek hava tabakasına çarpmasıyla atmosfere bağlı olarak meydana gelen bir olaydır. Bilim bunu gözlem ve birtakım deneyler ile ortaya koymaya çalışır. Yağmurun işe yarayıp yaramadığı ile ilgilenmez. Ancak Kur'an'da yağmurun oluşumu hakkında bilgi bulunmaz. Kur'an'da vurgulanan, yağmurun yararlı olmasıdır. Gökten bereketli bir su indirilerek onunla bahçelerin, ekinlerin, yetiştirilmesinden bahsedilir.⁶¹ Çünkü yağmurun yağmasıyla birlikte her şey bereketlenir çoğalır. Kur'an, bilimin ilgi

⁵¹ Gezer, Kur'an'ın Bilimsel Yorumu, s. 43.

⁵² Yusuf Şevki Yavuz, İ'câzü'l Kur'an, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, (İstanbul, TDV Yayınları, 2000), 21/403.

⁵³ Enfal, 8/31.

⁵⁴ Bakara, 2/23-24, Yunus, 10/37-39, Hûd 11/13, İsrâ, 17/86-88.

⁵⁵ Yavuz, İ'câzü'l Kur'an, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, 21/403.

⁵⁶ Yavuz, İ'câzü'l Kur'an, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, 21/403.

⁵⁷ Sebe', 34/12.

⁵⁸ Bakara, 2/60.

⁵⁹ Süleyman Gezer, Kur'an'ı Bilimsel Veriler ile Yorumlamanın İmkânı, Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Dergiabant, 2021, c. 9/1, s. 215-216.

⁶⁰ Gezer, Kur'an'ı Bilimsel Veriler ile Yorumlamanın İmkânı, s. 216.

⁶¹ Kullara rızık olması için birbirine girmiş, küme küme tomurcukları olan uzun boylu hurma ağaçları yetiştirdik. Ve o su ile ölü toprağa can verdik. İşte hayata yeniden çıkış da böyledir. Kaf 50/10-11.

alanı olan olayların sebep ve sonuçlarını değil onların insanlık için nasıl yararlı oldukları hususuna dikkat çeker.⁶² Yine Ğâşiye suresinin 17-20. âyetlerinde insanları devenin nasıl yaratıldığına, göğün nasıl yükseltildiğine, dağların nasıl dikildiğine, yeryüzünün nasıl yayıldığına bakmaya yönlendiren ifadeler de söz konusu hususlara dair bilgiler içermez. Gözlemlenebilen ve bilinen varlıklara dikkat çekerek mesaj verilmek istenir. Bununla Allah'ın sonsuz gücüne ve yüceliğine atıf yapılmaktadır.⁶³

Kur'an'ı bilimsel tefsir ile yorumlamaya çalışanlar Kur'an'da zikredilen tabiat olaylarını Kur'an'ın ifade ettiği bir biçim de değil de başka bir dille ifade etmektedirler. Öte yandan Kur'an'ın bahsetmediği ve söylemediği bir şeyi pozitif bilimler ile yorumlayarak modern dünyaya mesaj verir biçimde aktarmaktadırlar.⁶⁴ Mesela insanın yaratılışının başlangıç noktası inorganik⁶⁵ bir tabiat basamağıydı. Yani hayat hâlâ bilinçsizdi. Hayat suyla temas edince uyanışa geçti. Su ve toprağın esas karışımı ile birlikte bir hücre olarak Kur'an'ın tabiri ile “onları yapışkan bir çamurdan yarattık”⁶⁶ dediği protoplazma şekillendi.⁶⁷ Bunun ardından da hücrelere erkeklik ve dişilik özellikleri yüklendi.⁶⁸ Pozitif yorumlama ile yapılan açıklamalardaki risk, var olan teoriler ile yapılan açıklamanın sonradan değişme ihtimalinin olmasıdır. Çünkü bilim kesin değildir. Aksine bilim değişkenlikler, önermeler, deneyler, kuramlar ve yöntemler ile ayakta kalır. Diğer yandan pozitif bilimlere dayanılarak yapılan yorumların Kur'an'ın bahsetmediği ve kast etmediği konular olduğu iddiası da eleştiriye açık bir konumdur.

Evrenin yaratılışı ile ilgili anlatımlar günümüzde ortaya konulan teorileri destekler mâhiyette olabilir. Bununla beraber belgelenen ister teori, isterse teorik spekülasyonlar olsun, bunlar gerçekliği mutlak kesinliği ile ortaya koyma imkânına sahip değildirler. Âyetlerdeki evrenin yaratılışına dair temas edilen hususların zikredilmesinin maksadı, evrenin yaratılışının fizikî aşamalarını anlatmak değildir. Aksine bu âyetler insanın dikkatini Allah'ın kudret ve hikmetine dikkat çekmek istemiştir.⁶⁹

5. SONUÇ

Kur'an-ı Kerim'in tefsir edilmesi ilk indiği dönemlerden itibaren başlayarak günümüze kadar devam eden bir süreçtir. İlk dönemlerde Kur'an'ın tafsilatlı bir biçimde açıklanmasına ihtiyaç duyulmamıştır. Çünkü ilk muhataplar anlamadıkları mevzuları doğrudan Resulullah'a sorarak âyetlerin ne kast ettiğini öğrenme imkânına sahiptiler. Ayrıca onlar vahyin hangi sebep ve amaçla indiğine şahit oldukları için vahiy-olgu ilişkisini kurabilme ve dolayısıyla âyetlerin illet ve hikmetini anlama hususunda avantajlı idiler. Bundan dolayı İslam'ın ilk dönemlerinde Kur'an âyetlerinin anlaşılması hususunda bir yorum zenginliği göze çarpmamaktadır. Fakat zamanın ilerlemesi ve yeni problemlerin zuhûr etmesi sonucunda bunların çözümü için Kur'an'a başvurma ihtiyacı artmaya başlamıştır. Ayrıca İslam topraklarının genişlemesi ve müslümanların farklı kültürler ile karşılaşması sonucunda Kur'an'a farklı yaklaşımlar ortaya çıkmaya başlamış ve bunun neticesi olarak Kur'an'ın yorumlanma biçimi de değişime uğratmıştır.

Kur'an'ın tefsir etme faaliyetinde üzerinde ittifak edilmiş belirli bir yöntemin olmaması onun farklı şekillerde yorumlanabilmesine olanak vermiştir. Farklı yaklaşım ve yorumlamaların amacı elbette Kur'an'ın Allah'tan geldiğini kanıtlamak, onun mucize oluşunu insanlara ispatlamak ve insanlara yapmış olduğu hitabın, vermiş olduğu mesajın muhtemel farklı boyutlarını ortaya koyabilmektir. Ancak bu tür yorumlama çabaları bazen maksadı aşabilmekte ilâhî mesajın muradı olamayacak mecralara kayabilmektedir. Özellikle son iki asırda bilimsel çalışmaların gözde bir konumda olması sonucunda Kur'an, pozitif bilimlerin meydan okumasıyla karşı karşıya kalmıştır. Bu meydan okuma Batının yükselişe geçtiği, İslâm dünyasının ise zayıfladığı döneme rastlar. Bilimsel çalışmaların verdiği teknolojik ve ekonomik güç ile müslümanlara karşı daha güçlü bir konuma gelen batı dünyası bu üstünlüğü kendilerine veren bilimsel çalışmaları dinî mücadele sahasına da taşıyarak Kur'an'ın kendi elde ettikleri bilimsel verilere uygun olmayan bilgiler içerdiğini, dolayısıyla onun Allah kelâmı olamayacağını veya içerisine beşer sözü karışmış olabileceğini ileri sürmüşlerdir. Bu duruma karşı sessiz kalmayan İslam âlimleri de Kur'an'ın bilimle çelişmediğini aksine bilimi teşvik ettiğini savunmuşlar, Kur'an'ın bilimsel verilerle çelişmediğini, aksine onlarla mutabakat içerisinde olduğunu ileri sürmüşler ve böylece kökeni geçmişe dayanan bilimsel/ilmî tefsir hareketini canlandırmışlardır.

Kur'an'dan yola çıkarak bazı çağdaş soru ve sorunlara yönelik yorumlamalarda bulunmak mümkündür. Kur'an'daki temel ilkelerden hareketle de çağdaş sorunlar hakkında birtakım açıklamalar yapılabilir. Buradaki problem çağdaş

⁶² Gezer, Kur'an'ın Bilimsel Yorumu, s. 187

⁶³ İsmail Çalışkan, Kur'an Muhtevasının Epistemolojik Taksimi-Kur'an'da Her Bilginin Var Olduğu Söylemine Eleştirel Bir Yaklaşım, Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2003, c. VII/1; Nurullah Denizer, *Kur'an'da İnsanlara Yöneltilen Sorular* (İstanbul: Rağbet Yayınları: 2019), 110-111.

⁶⁴ Kırca, Kur'an'ı Kerim ve Modern İlimler, s. 224

⁶⁵ Organik olmayan anlamına gelir. Biyolojide su, mineral, asit, baz, tuzlar gibi canlıların yapısında bulunan ancak canlı olmayan veya bir canlı tarafından üretilmemiş bileşiklerdir. Doğadan hazır olarak alınırlar.

⁶⁶ Safâât, 37/11.

⁶⁷ J. M. S. Baljon, Kur'an Yorumunda Çağdaş Yönelimler, çev. Şaban Ali Düzgün, 1.Baskı, (Ankara: Fecr Yayınları, 1994), s. 122

⁶⁸ Baljon, Kur'an Yorumunda Çağdaş Yönelimler, s. 122

⁶⁹ Baljon, Kur'an Yorumunda Çağdaş Yönelimler, s. 122-123.

bir mevzuyu bazı âyetler ile irtibatlandırarak sanki o âyet sadece bu konuyu açıklamak maksadıyla gönderilmiş olduğu şeklinde bir yorumda bulunmaktır. Âyetlere dair yapılan bazı bilimsel yorumlarda deney ve gözleme dayanan olayların sanki Kur'ân'a onaylatma çabasına girildiğinden ötürü problemler ortaya çıkabilmektedir.

Yukarıda verilen örnekleri incelediğimiz zaman âyetlerin tefsirinin pozitif bilimlerin yöntemiyle temellendirilmeye çalışılmasının, bazen âyetlerde asıl verilmek istenen mesajın önüne geçmiş olduğu gözlemlenmektedir. Kur'ân yağmurun oluşum evreleri ile ilgilenmez maksadı da bu değildir. Diğer yandan yağmurun oluşum evrelerinin Kur'ân'da bilimsel olarak anlatılması, bu bilgilerin ilk muhatapların bilgi ve algı düzeyinin üzerinde olması hasebiyle gereksiz ve anlamsızdır. Fakat Kur'ân'ın muhatapları yıllar geçtikçe değişecek ve her muhatapın da anlayış şekli farklı olacaktır. Temelde aynı mesajı veren âyetlerin ayrıntıda farklı mesajlar vermesi olağandır. Diğer bir deyişle söz konusu âyetlerde bildirilen hususlar vahyin gönderildiği dönemden günümüze kadar olan tüm muhataplar açısından anlaşılmalıdır. Bununla birlikte evrenin yaratılışı ve işleyiş düzenine dair elde edilen yeni bilgiler bazı âyetlerin farklı anlam boyutlarını ortaya çıkarmış, bu âyetlere yeni bir pencereden bakma imkânı sağlamıştır. Bu da kelâmın yüceliğinin bir göstergesidir.

Kur'ân'ın ilmî veriler ışığında yorumlanması esnasında söz konusu olabilecek temel sorun âyetlerin bilimsel veriler ile yorumlandıktan sonra âyetin vermek istediği mesajın yalnızca bu bilimsel veri ile elde edilen mana ile sınırlandırılması yahut ilgili âyetin ilmî yorumlarla ulaşılan bu manayı muhataplara vermek için gönderildiği zannedilecek şekilde sunulmasıdır. Örneğin “İnsan zanneder mi ki ölümden sonra biz kemikleri toplayıp onu diriltmeyeceğiz? Evet, toplarız, hem de parmak uçlarına varıncaya kadar eski haline düzenleriz.”⁷⁰ âyetinde geçen “parmak uçlarına varıncaya kadar” ifadesinin parmak uçlarında yer alan parmak izlerine işaret ettiği şeklinde yorumlanmıştır.⁷¹ Allah'ın bu ifade ile sadece parmak izlerini murâd ettiği iddiasında bulunmak elbette doğru olmaz. Ancak Allah'ın âyetteki bu ifade ile parmak uçlarının farklılığına değinmiş olma ihtimali vardır demekle bir sakınca bulunmamaktadır. Çünkü yorumda direkt olarak âyeti bir kalıba sığdırma çabası yoktur. Kelâmın farklı manalar içermesi ve bu manaların yeni bilgiler elde edildikçe insanlığa açılması bir yandan kelâm sahibinin yüceliğini diğer yandan ise söz konusu kelâm olan Kur'ân'ın Allah tarafından gönderilmiş olduğuna delâlet eder. Zira insanlığın bugün ulaşabildiği bilgilere asırlar öncesinden işaret etmek yalnızca mutlak ilmi ile bu bilgilere sahip olan Allah Teâlâ için söz konusu olabilir. Eğer ki âyetler tek kalıp anlamlardan oluşan ve sadece ilk muhatapların anladığı manaları muhtevî olsalardı bu durumda Kur'ân sadece indirildiği dönemin şartları içerisinde geçerli olduğu hususunda şüpheler oluşabilirdi.

“...Biz kitapta hiçbir şeyi eksik bırakmadık...” (En'am 38) âyeti, Kur'ân'ın insan üzerinde gerçekleştirmek istediği etkinin oluşmasını sağlayacak hiçbir şeyin onun içerisinde eksik bırakılmadığı manasını ifade etmektedir. Diğer bir deyişle Kur'ân insanda oluşturmaya çalıştığı iman, ibadet ve muâmelât sistemini ortaya koyarken bu amacın gerçekleşmesini sağlayabilecek çeşitli unsurlardan faydalanır. Kur'ân'ın işaret etmiş olabileceği kevnî âleme dair bazı hususların bilimsel bilgi yardımıyla ortaya çıkarılması da insanda Allah'ın varlığı, birliği ve kudreti inancının sağlamlaşmasına yardımcı olabilir. Âyetlerin manasını sadece pozitif bilimlere sıkıştırıp onu anlamaya çalışmak da yalnızca ilk muhatapların anlayış çerçevesine hapsederek onların anlamadığı/anlayamayacağı hiçbir mananın âyetlere yüklenemeyeceğini düşünmek de beraberinde bazı problemler meydana getirecektir. Bu durumda Kur'ân'ın anlaşılması faaliyetinde takip edilmesi makul olan yöntem manayı yalnızca nüzûl dönemi ile sınırlamamak, ilmî verilerden faydalanırken de bu bilgileri murâd-ı ilâhî ve genel geçer yorumlar olarak takdim etmemektir.

KAYNAKÇA

1. Akbaş, A. (2016). “Bilimsel Tefsire Dair Tartışmaların Güncel Değeri”, Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 7(15): 76-91.
2. Akbaş, A. (2107). Prof. Dr. Zağlûl en-Neccâr ile Bilimsel Tefsir Üzerine, Nida Yayıncılık, İstanbul.
3. Ateş, A. (2002). “Geçmişten Günümüze Bilimsel Tefsir Okulu”, Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi, 2(4): 117-141.
4. Aydın, M.S. (2010). Din Felsefesi, İzmir İlahiyat Vakfı Yayınları, İzmir.
5. Aydın, M.S. (1998). “Modernleşme Çabaları ve Kur'ân'ın Yeniden Okunuşu” III. Kur'ân Haftası Kur'ân Sempozyumu, 13-19 Ocak 1998, 321-340, Ankara.
6. Baljon, M. S. (1994). Kur'ân Yorumunda Çağdaş Yönelimler, Çev.:Şaban Ali Düzgün, Fecr Yayınları, Ankara.
7. Birışık, A. (2011). Tefsir, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (TDV), (40): 281-290, İstanbul.

⁷⁰ Kiyamet, 75/3-4.

⁷¹ Bilal Gökçır, vd. Tarihten Günümüze Kur'ân'a Yaklaşımlar, 1. Baskı (İstanbul: İlim Yayma Vakfı Kur'ân ve Tefsir Akademisi, 2010), s. 380.

8. Bucaille, M. (1984). Müsbet İlim Yönünden Tevrat İnciller ve Kur'an, (Çev.: Mehmet Ali Dönmez), DİB Yayınları, Ankara.
9. Cerîr et-Taberî, M. (2001). Câmî'u'l-Beyân an Te'vîli Âyi'l-Kur'an, Dâru Hicr, Kahire.
10. el-Begavî, M. (1409). Meâlimü't-Tenzîl, Dâru Taybe, Riyad.
11. Cerrahoğlu, İ. (2017). Tefsir Usûlü, TDV Yayınları, Ankara.
12. Çalışkan, İ. (2003). "Kur'an Muhtevasının Epistemolojik Taksimi-Kur'an'da Her Bilginin Var Olduğu Söylemine Eleştirel Bir Yaklaşım", Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2003, 7(1): 235-248.
13. Demir, Ş. (2020). "Bilimsel Tefsirin Tarihî Süreci", (Ed. M. Turan Çalışkan), Kur'an ve Pozitif Bilim, ss. 62-83, Kuramer Yayınları, İstanbul.
14. Demrici, M. (2015). Tefsir Usûlü, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul.
15. Denizler, N. (2019). Kur'an'da İnsanlara Yöneltilen Sorular, Rağbet Yayınları, İstanbul.
16. el- Merağî, M. Tefsiru'l Merağî, yy., c. I
17. Gezer, S. (2016). Kur'an'ın Bilimsel Yorumu, Ankara Okulu Yayınları, Ankara.
18. Gezer, S. (2021). "Kur'an'ı Bilimsel Veriler ile Yorumlamanın İmkânı", Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Dergiabant, 9(1): 210-225.
19. İbni Hıbban, H. (1988). Sahihu İbn Hıbban bi Tertîbi İbn Belabân, Beyrut.
20. Gökkır, B.; Yılmaz, N. & Kara, Ö. (2010). Tarihten Günümüze Kur'an'a Yaklaşımlar, İlim Yayıma Vakfı Kur'an ve Tefsir Akademisi, İstanbul.
21. Güllüce, V. (2010). "Kur'an'a Bilimsel Yaklaşımın Değerlendirilmesi" (Ed. Bilal Gökkır) Tarihten Günümüze Kur'an'a Yaklaşımlar, ss. 377-399, Özkan Matbaacılık İvedik, Ankara.
22. Kırca, C. (1981). Kur'an-ı Kerîm ve Modern İlimler, Marifet Yayınları, İstanbul.
23. Kırca, C. (1989). Kur'an'ı Kerîm'de Fen Bilimleri, Marifet Yayınları, İstanbul.
24. Kırca, C. (1996). Kur'an ve Bilim, Marifet Yayınları, İstanbul.
25. Özmen, F. (2020). "Din-Bilim İlişkisi Açısından Kur'an'ın Pozitif Bilimlerle Yorumu", (Ed. M. Turan Çalışkan), Kur'an ve Pozitif Bilim, ss. 359-366. Kuramer Yayınları, İstanbul.
26. Süleyman, M. (2002) Tefsîru Mukâtil b. Süleyman, Daru'l İhya El Turras, Beyrut.
27. Saygılı, S; Avcı, M.; Bayrakdar, N.; Denizler, N. (2020). Disiplinlerarası Bir Yaklaşımla Felsefenin Değeri, 3. Baskı, Kayseri: Kimlik Yayınları.
28. es-Süyûtî, C. (1974). el-İtkan Fî Ulûmi'l Kur'an, Hey'et'ü-l Mısriyye.
29. Şarkavi, M. (2019). Çağdaş Dinî Düşünce, Ravza Yayınları, İstanbul.
30. Tağıyev K. (2018). "Bilimselci Tefsirin Oluşum ve Gelişim Süreci", Azerbaycan İlahiyat Enstitüsü Din Araştırmaları Jurnalı, (1): 172-173.
31. Yavuz, Y.Ş. (2000). "İ'câzü'l Kur'an", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, TDV Yayınları, (20): 403-406, İstanbul.
32. Yavuz, Ö.F. (2011). "Gazâlî ve İlmî Tefsir", Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, (31): 39-59.
33. ez-Zemahşerî, K. (1407). el-Keşşâf an Hakâiki Ğavamizi't Tenzil ve Uyûni'l Ekâvil fî vücuhi't Te'vil, Dâru'l Küttâb'l-Arabî, Beyrut.